

Rafał Czerner*

*Monumentalizm odzyskany,
czyli anastyloza filarowych funeralnych pomników z Mariny El-Alamein*

*The monumentality retrieved, in other words
the anastylosis of the pillar funerary monuments of Marina El-Alamein*

Znawcy architektury monumentalnej dedykuję: Jak starożytni ekspresyjny efekt uzyskiwali skromnymi środkami, konserwatorzy zaś powtórzyli.

Dedicated to the Expert in monumental architecture: How the ancient architects produced an expressive effect with the use of simple means and the restorers reproduced it.

Pisanie lub mówienie o *monumentalizmie* nagrobnego *monumentu* wydaje się oczywistością lub błędem. Prezentowane studia dotyczą jednak grupy grobowców z nekropoli starożytnego miasta, które będąc szczególnie co do koncepcji architektonicznej formy, w wyjątkowy sposób uzyskują znaczną ekspresję, mimo ostatecznie raczej niedużych rozmiarów (il. 1). Nieco ponad sześciometrowej wysokości filar czy kolumna to przecież w sumie niewiele, jednak jako samotny pomnik zaopatrzonej w odpowiednią oprawę oddziałuje na odbiorcę bardzo silnie.

Filarowe i kolumnowe grobowce, o których mowa, są bodaj najbardziej specyficznymi budowlami charakterystycznymi dziś dla archeologicznego stanowiska mieszczącego relikty hellenistyczno-rzymskiego miasta w miejscu zwanym Mariną, nieopodal El-Alamein w Egipcie. Na wyróżniającą się grupę zrekonstruowanych metodą anastylozy, stanowiących swoistą wizytówkę miejsca zabytków składa się pięć takich pomników (il. 2). Towarzystw im trzy odkryte, ale nie odbudowane. Są też w bez-

Writing or speaking about *monumentality* of a funerary *monument* seems evident or a semantic error. The studies presented in this paper regard, however, a group of tombs from a necropolis in an ancient town which, due to their special concept of architectural form, acquire an exceptional expression despite their rather small size (Fig. 1). A little more than a six-meter-tall pillar or column is in fact not much, however, when it stands alone as a separate monument with an appropriate setting it strongly affects the viewer.

The pillar and column tombs in question are probably the most specific structures characteristic today of the archeological site with remains of the Hellenistic-Roman town in the place known as Marina near El-Alamein in Egypt. The unique group of five such monuments reconstructed with the use of anastylosis is the pride of the place with the monuments (Fig. 2). They are accompanied by three other ones, discovered but not reconstructed. In the direct vicinity, there are also four other similar but less expressive monuments architecturally slightly different which we do not deal with in this article.

All the described monuments, or strictly speaking their remains, were found by the Polish Archeological Mission

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

pośrednim sąsiedztwie cztery monumenty o podobnej, ale mimo wszystko odmiennej koncepcji architektonicznej, mniej ekspresyjne, którymi – choć należą do zespołu – nie zajmujemy się w tym artykule.

Wszystkie opisane pomniki, a ściślej ich reliktów, zostały znalezione przez Polską Misję Archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego kierowaną przez Wiktora A. Daszewskiego wraz z odkryciem stanowiska w latach: 1986 i 1987 [1, s. 24–27], [2, s. 44] i następnie aż do 1994 [3, s. 32], [4, s. 31–32]. Odkryte jako zwalone, grobowce były sukcesywnie odbudowywane na drodze anastylozy: trzy pierwsze do pełnej wysokości w latach 1990–1994 według projektu arch. Jarosława Dobrowolskiego [2, s. 44–47], [5, s. 40], [6, s. 34–37] (il. 2), dwa kolejne w latach 2003–2006 przez Polsko-Egipską Misję Konserwatorską kierowaną przez Stanisława Medekszę, według projektu Wiesława Grzegorka i piszącego te słowa [7, s. 97–98], [8, s. 112], [9, s. 106–109], [10, s. 76–77] (il. 1, 3).

Odkrycie antycznego miasta na śródziemnomorskim wybrzeżu Egiptu nastąpiło dość niespodziewanie w konsekwencji ziemnych prac podjętych w związku z zamiarem budowy osiedla turystycznego. Efektem niezwłocznie rozpoczętych, intensywnie prowadzonych ratunkowych badań archeologicznych i kolejnych było odkrycie ponad 50 różnych struktur: portowych, mieszkalnych i publicznych, składających się na prawie kompletny obraz starożytnego miasta oraz pomników z towarzyszącej mu nekropoli. Jak wynika z materiału archeologicznego, osada funkcjonowała od końca II w. p.n.e. do VII w. n.e. [11, s. 12]. Powstała zatem w czasach hellenistycznych, ale większość okresu jej istnienia przypada na lata Egiptu rzymskiego. Mimo coraz pełniejszej wiedzy o mieście jego nazwę można wywieść jedynie z relacji starożytnych geografów, przede wszystkim Strabona [12, VII. 1.14] i Klaudiusza Ptolemeusza [13, IV. 5–9]. Według ich opisów miejscu dzisiejszej Mariny mogą odpowiadać port Leucaspis i miasto Antiphrae, zapewne z czasem połączone.

Wraz z nastaniem nowej epoki i znalezieniem się w obrębie rzymskiej prowincji miasto rozpoczęło intensywny rozwój. Modyfikowały się obyczaje mieszkańców, powstawały nowe, rzymskie w typie budowle. Zastąpiły one całkowicie starszą zabudowę i dlatego niemal jedyne dziś zabytki z czasów hellenistycznych, wieków: II i I p.n.e., pochodzą z terenu nekropoli. Z nich zaś najpoważniejszą grupę stanowią starsze z interesujących nas filarów pomników. Wśród tych z nich, które można jednoznacznie zadatować, są trzy pochodzące z I w. p.n.e. [2, s. 44], [3, s. 31] i jeden z początku I w. n.e. [5, s. 40]. Formy wszystkich, i wcześniejszych, i młodszych, są przy tym podobne. Oczywiście architektura rzymska terenu miasta i nekropoli również kontynuuje tradycje hellenistyczne i starsze jeszcze egipskie, w tym może przede wszystkim w zakresie dekoracji i form pomnikowych, co zatem jest szczególnie interesujące dla przedstawionych tu studiów. Zachodziły jednak pewne przekształcenia, które zmierzały do ustabilizowania form i rozwiązań, co nastąpiło już w czasach rzymskich.

Pomniki nagrobne z Mariny El-Alamein są zatem w większości greckie – hellenistyczne – również ich forma na pewno przede wszystkim rodowód grecki. Prostsze

of the University of Warsaw with Wiktor A. Daszewski as its director when the site was discovered in 1986 and 1987 [1, pp. 24–27], [2, p. 44] and then until 1994 [3, p. 32], [4, pp. 31–32]. Discovered as collapsed tombs, they were gradually restored with the use of anastylosis: the first three ones up to their full height in 1990–1994 by the architect Jarosław Dobrowolski [2, pp. 44–47], [5, p. 40], [6, pp. 34–37] (Fig. 2), the next two in 2003–2006 by the Polish-Egyptian Conservation Mission directed by Stanisław Medeksza, according to the project of Wiesław Grzegorek and the author of this paper [7, pp. 97–98], [8, pp. 112], [9, pp. 106–109], [10, pp. 76–77] (Fig. 1, 3).

The discovery of an ancient town on the Mediterranean coast of Egypt was rather unexpected as a consequence of excavation works conducted in connection with the construction of an estate for tourists. As a result of immediate and intensive archeological rescue excavations, over 50 different harbour, residential, and public structures were unearthed, comprising almost a complete picture of an ancient town and monuments from a nearby necropolis. The archeological material demonstrates that the settlement functioned from the end of the 2nd century BC until the 7th century AD [11, p. 12]. Consequently it was established in the Hellenistic times but most of the time when it existed was when Egypt was ruled by Rome. In spite of the fact that more and more is known about the city its name can be found only in the accounts of ancient geographers, especially Strabo [12, VII. 1.14] and Claudius Ptolemy [13, IV. 5–9]. According to their descriptions the location of today's Marina can be consistent with the harbour of Leucaspis and the city of Antiphrae which most probably merged in time.

When a new epoch came and the city was within the Roman province it started to grow intensively. The customs of its residents changed and new, Roman type buildings were built. They completely replaced older buildings and that is why maybe the only original monuments from the Hellenistic times (the 2nd and 1st century BC) come from the area of the necropolis. The most important group includes the older of the pillar monuments that we are interested in. Three of them can be dated at the 1st century BC [2, p. 44], [3, p. 31] and one at the beginning of the 1st century AD [5, p. 40]. Furthermore, the forms of all, older and younger ones, are similar. Obviously, the Roman architecture in the area of the city and the necropolis also follows the Hellenistic as well as older Egyptian traditions, including especially the decoration and monumental forms, which is of special interest for the studies presented here. There were, however, some transformations aimed at stabilizing the forms and solutions which occurred in the Roman times.

Most of the funerary monuments from Marina El-Alamein are then Greco-Hellenistic and their form is certainly predominantly of Greek origin. The simple ones are interpreted in that very way by the discoverer W.A. Daszewski [14, p. 231] who refers to classical Greece and compares them, e.g. to the tombs in Athenian Kerameikos [15, sheet 1]. The similarity comes down mainly to the general conception of building a crepidoma with several steps above the actual tomb and a monument on it.

z nich tak właśnie interpretuje odkrywca W.A. Daszewski [14, s. 231], odwołując się do klasycznej jeszcze Grecji i porównując np. do nagrobków ateńskiego Kerameikos [15, pl. 1]. Podobieństwo sprowadza się przede wszystkim do generalnej koncepcji zakładającej budowę ponad rzeczywistym grobowcem kilkustopniowej krepidomy i na niej pomnika. Na Kerameikos przybierał on postać smukłej steli lub ediculi, a więc były to z natury swojej rozwiązania bardziej kameralne. Opisywane tutaj wysokie pojedyncze filary lub kolumny ustawione w takiej pozycji są jednak w głównej partii inne. W.A. Daszewski, szukając prototypów, przywołuje groby Lykii o formie masywnego filara zwieńczonego rzeźbą i kolumny na niektórych późnoklasycznych grobach w Attyce. Teoretycznie zakłada, że niektóre schodkowe podstawy hellenistycznych grobowców z Aleksandrii, wyżej niezachowanych, mogły być nadbudowane podobnymi filarami [16, s. 440]. Szuka wzorców w Egipcie i Azji Mniejszej [14, s. 232]. Do pewnego stopnia podobnie wywyższone są kostkowe grobowce z terenu Cyrenajki z czasów ptolemejskich, które *nota bene* mają też analogie w niefuneralnych monumentach z Agory w Cyrene [17, s. 177, fig. 178]. Jednak w oczywisty sposób nie są proporcjonalnie tak

In Kerameikos it was a slender stela or an aedicula, so in their nature the solutions were more intimate. The tall, lone pillars or columns described here placed in such a position are, however, in their main section different. W.A. Daszewski, looking for their prototypes, refers to Lycian graves in the form of a massive pillar crowned with a sculpture or a column on some Late Classical graves in Attica. He assumes theoretically that some stepped bases of Hellenistic tombs from Alexandria, whose upper parts have not been preserved, could have similar pillars built on them [16, p. 440]. He looks for some original models in Egypt and Asia Minor [14, p. 232]. To some extent they are similar to the elevated cube tombs from the area of Cyrenaica from the Ptolemaic times, which actually have their analogies in non-funerary monuments from the Agora in Cyrene [17, p. 177, Fig. 178]. However, they are obviously not proportionately as tall and slender. They do not allude whatsoever then to the column or pillar.

The architectural conception of the form of the tomb from Marina is highly interesting. It assumes the presentation of the complete architectural order with a crepidoma, a support, a complete entablature and a cornice with the use of a single column or pillar (Fig. 2). Only in one case do we have four supports suggested by narrow pilasters in the corners of a massive pillar which does not have its own base and capital. The monument with a semi-column from each side of the pillar in its main section was also exceptional.

The construction concept of the design of the monument is obvious. However, it affects not only the proportions but also – to a limited extent – its repetitive size. Its basic building element is a typical $32 \times 32 \times 64$ cm limestone block, which roughly corresponds to $1 \times 1 \times 2$ in Ptolemaic feet. The dimensions of this basic building material along with the measurement unit of feet (sometimes larger, up to about 34 cm) decreased in Roman times to the multiplication of about 29.6–30 cm and such blocks were used in the buildings from the area of the city as well as in younger monuments from the necropolis. Four basic blocks were used for the layer of the structure of the pillar which was square in plan, placed in it like

Il. 1. Marina El-Alamein.

Filarowe grobowce T1K i T12 po anastylozie (fot. R. Czerner)

Fig. 1. Marina El-Alamein.

Pillar tombs T1K and T12 after anastylosis (photo by R. Czerner)

Il. 2. Marina El-Alamein. Grupa pomników grobowych T1K, T12, (T1C), T1B, (T2, T3), T1 i T1F (fot. R. Czerner)

Fig. 2. Marina El-Alamein. Group of sepulchral monuments T1K, T12, (T1C), T1B, (T2, T3), T1 and T1F (photo by R. Czerner)

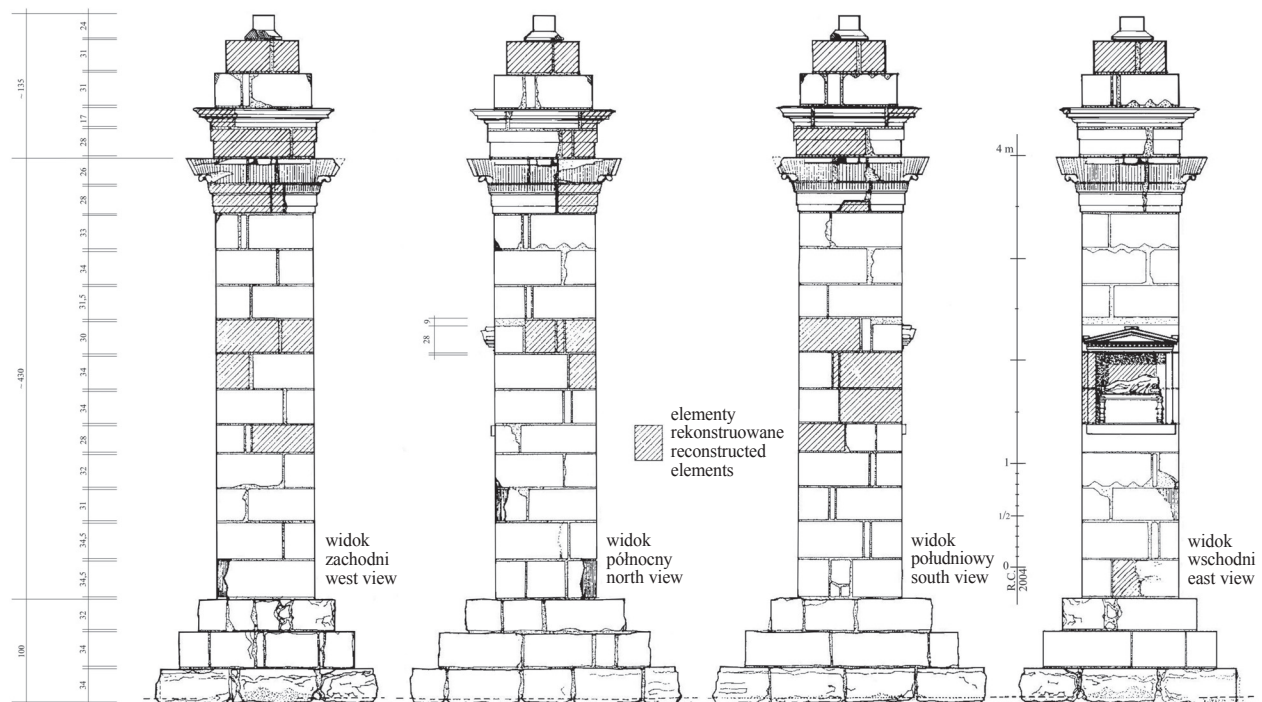

wysokie i smukłe. Nie nawiązują więc w żadnym stopniu do kolumny bądź filara.

Koncepcja architektonicznej formy grobowca z Mariny jest niezwykle interesująca. Zakłada ona przedstawienie kompletnego porządku architektonicznego z krepidomą, podporą, całym belkowaniem, gzymsem za pomocą pojedynczej kolumny lub filara (il. 2). W jednym tylko przypadku mamy do czynienia z czterema podporami zasugerowanymi przez wąskie pilasterki na narożach masywnego filara, niewyposażonego już we własną bazę i kapitel. Wyjątkowy był też nieodbudowany pomnik, w którego głównej partii do każdej ze stron filara przylegała półkolumna.

Koncepcja budowlana projektu pomnika jest oczywista, jednak rzutuje nie tylko na proporcje, lecz także – w granicach pewnej dokładności – na jego powtarzającą się wielkość. U jej podstaw leży typowy używany do budowy blok wapienia o wielkości $32 \times 32 \times 64$ cm, a więc z grubsza $1 \times 1 \times 2$ mierzone w stopach ptolemejskich. Wymiar tego podstawowego budulca wraz z miarą stopy (niekiedy większy, aż do około 34 cm) zmniejszył się w czasach rzymskich do wielokrotności około 29,6–30 cm i takie były bloki użyte w budowlach z terenu miasta, jak również w młodszych zabytkach z nekropoli. Cztery podstawowe bloki składały się na warstwę struktury budowanego kwadratowego w planie filara, ułożone w niej w sposób „wirowy”. Filar ten zatem idealnie powinien mieć wymiar boku 96–98 cm, w praktyce wahał się od 91 (grobowiec T1J), przez 94×100 (T1K) (il. 3) do 96 cm (T1B). Wysokość filara wraz z głowicą powinna była odpowiadać jakiejś prawidłowej proporcji modular-

a „whirl”. Idealnie then, that pillar should be 96–98 cm, however, in practice it was from 91 (tomb T1J), to 94×100 (T1K) (Fig. 3) to 96 cm (T1B). The height of the pillar with the capital should have corresponded to some relevant modular proportion, that is a multiplication of the length of the side or its half. At the same time, however, it had a number of complete layers with specific dimensions. Ultimately, the height of the pillars which were reconstructed was 4.5 of the length of the side (absolute heights were 408, 410, 414 and 430 cm), the column – four of its diameters (423 cm). This corresponded to 12 or 13 layers. The complete monument, however, might have been even more than two thirds higher, reaching almost 7 m, as the architrave, the cornice, 2 or 3 steps of the base under the crowning and the crowning element itself were added from the top. The most elaborate one included another small pillar crowned with a capital. The lower section of the pillar or column had two or three steps of a crepidoma and – depending on the burial type – an on-the-ground cist tomb usually with 2 loculi (Fig. 2). It is important, however not surprising, that, with the myriad of forms with their own specific elements of decoration, the basic part of each monument – that is the pillar or column – is practically always of the same height. This results from the size of the basic building element which was applied. There was, however, a smaller variant where only two basic blocks (with its square side 65–67 cm) were used in a layer, whereas the remaining dimensions were respectively smaller. The two monuments, which were not reconstructed, whose remains were found in the west part of the site were like that.

Il. 3. Marina El-Alamein. Schemat anastylozy filarowej konstrukcji grobowca T1K (rys. R. Czerner, częściowo na podstawie wcześniejszej dokumentacji J. Dobrowolskiego)

Fig. 3. Marina El-Alamein. Scheme of anastylosis of the pillar structure of tomb T1K (drawing R. Czerner based partially on earlier documentation by J. Dobrowolski)

nej, czyli wielokrotności długości boku lub jej połowy. Równocześnie jednak przeciw składała się z pełnej liczby warstw o określonym wymiarze. Ostatecznie filary, które zrekonstruowano, miały wysokość równą 4,5 długości boku (w mierze bezwzględnej 408, 410, 414 i 430 cm), kolumna – czterem takim wymiarom (423 cm). Odpowiadało to 12 lub 13 warstwom. Kompletny pomnik mógł być jednak nawet o ponad 2/3 wyższy, osiągając prawie 7 m. U góry dodawały się bowiem: architrav, gzyms, 2 lub 3 schodki podbudowy pod zwieńczenie i sam element wieńczący. W najbardziej rozbudowanym przykładzie stanowił go kolejny niewielki filarek zakończony głowicą. W dolnej partii filar lub kolumna podbudowane były przez dwa lub trzy stopnie krepidomy oraz – gdy takie było rozwiązanie samego pochówku – skrzynkowym naziemnym grobowcem mieszczącym zazwyczaj 2 loculi (il. 2). Istotne jest, chociaż przecież nie dziwi, że przy znacznym wachlarzu form wynikających z zastosowanych elementów dekoracji podstawowa dla każdego pomnika część, czyli filar lub kolumna, ma praktycznie zawsze tę samą wysokość. Wynika to z wymiaru zastosowanego podstawowego elementu budowlanego. Istniał przy tym wariant mniejszy, w którym jedynie dwa podstawowe bloki składały się na warstwę o boku kwadratu równym zatem 65–67 cm, zaś pozostałe wymiary były odpowiednio mniejsze. Takie były dwa nieodbudowane pomniki, których relikty zostały odkryte w zachodniej części stanowiska.

Różnice w wyglądzie pomników, przy niemal dokładnym powtarzających się wymiarach stanowiących ich główny element filarów, wynikały przede wszystkim z różnych zestawów zastosowanych elementów wystroju. Większość pomników tworzyły pojedyncze podpory: filary, a w jednym przypadku kolumna, zwieńczone głowicą. Nie wszystkie miały bazę. Jeden z monumentów miał na narożnikach trzonu wyróżnione cztery wąskie filarki z osobnymi bazami i głowicami. Pomniki wznoszono nad grobami skrzynkowymi lub podziemnymi. Nieznana jest forma zwieńczenia kolumnowego grobowca T1. Pozostałe na ogół nad kapitelami miały koryncki architrav z dwiema fasciami (w jednym przypadku belkowanie doryckie) i gzyms, wyżej zaś uskokową podbudowę zwieńczenia. Raz partie architravu i gzymsu pominięto. Znane są dwa elementy wieńczące: mały filarek z głowicą i posąg przedstawiający boga Horusa pod postacią sokoła z podwójną koroną Egiptu Górnego i Dolnego, w typie dobrze znanym w sztuce sepulkralnej grecko-rzymskiego Egiptu [1, s. 21, przyp. 18]. W trzonie jednego z pomników w połowie wysokości zagłębiona jest nisza o architektonicznej oprawie z naczółkiem (dlatego filar ten jest prostokątny w planie), w niej zaś umieszczono rzeźbione przedstawienie zmarłego leżącego bokiem na łożu (*klinē*) [1, s. 38, pl. 14a], [3, s. 31], [16, s. 438–439]. Na trzonie filara innego monumentu widnieje inskrypcja z imionami pochowanego małżeństwa [18, s. 106–108].

Formy wystroju architektonicznego, a więc przede wszystkim głowic i gzymsów (również gzymsów naczółka niszy) są typowe dla Mariny, zgeometryzowane, przypominające nabatejskie [19, s. 203–206], podobnie uformowane niektóre cypryjskie [20, s. 225] lub prawie identyczne z terenu Aleksandrii [21, tab. 44, 129, nr kat.

The differences in the appearance of the monuments, whose pillars, being their main elements, have almost identical dimensions resulted mainly from different sets of applied elements of decoration. Most monuments had single supports: pillars and in one case a column, crowned with capitals. Not all of them had bases. One of the monuments had in the corners of the shaft distinct, narrow pillars with separate bases and capitals. The monuments were built above the cist or underground graves. The form of the column crowning of tomb T1 is unknown. The other ones usually had Corinthian architrave with two fascias (in one case there was Doric entablature) and cornice above capitals and a stepped base of the crowning. One of them did not have the architrave and cornice. Two crowning elements are known: a small pillar with a capital and a figure of Horus in the form of a falcon with the double crown of Upper and Lower Egypt, which is a well-known image in the sepulchral art of Greco-Roman Egypt [1, p. 21, note 18]. In the shaft of one of the monuments, in the middle of its height, there is a recessed niche with architectural decoration crowned by a pediment (that is why this pillar is rectangular in plan) with a sculpture of the deceased lying on his side on a *klinē* bed [1, p. 38, sheet 14a], [3, p. 31], [16, pp. 438–439]. On the shaft of the pillar of another monument there is an inscription with the names of the buried couple [18, pp. 106–108].

The forms of architectural decorations and specifically the capitals and cornices (also the cornices of the niche pediment) are typical of Marina, geometric, resembling the Nabatean ones [19, pp. 203–206], some similarly formed Cypriot [20, p. 225] or almost identical from the area of Alexandria [21, Tab. 44, 129, cat. no. 356–66], [22, pp. 112–113], [23, pp. 200–201, sheet 41.1]. The scientific discussion about their development (recently summarized by F. Laroche-Traunecker) [24, pp. 207–209] that is about whether they were just simplified or rather deliberately stylized has been going on for a long time and both theories have their advocates. However, the origin of those forms is most certainly from Hellenistic Alexandria. The cornices were joists with geometric modillions (flat grooved modillions – *travicello* similar to delicate beams on a pergola or a canopy) [21, pp. 99, 101–103]. Modillions were introduced to architecture by Hellenism [25, pp. 68–86]. Those cornices with flat grooved modillions are some of the most characteristic elements of the architecture of Alexandria and they can be found only in the places influenced by it (maybe their origin comes also from the ceiling joists in Egyptian tombs) [26, pp. 87–89].

The geometric capitals – which ultimately took the special form of a pseudo-Corinthian capital established at the beginning of the 1st century (which is so popular in this area that we called it “Marina type”) [16, p. 440] – on pillar tombs are not yet so precisely formed and they present a greater variety as well as a mix of forms, sometimes surprisingly similar to the Nabatean ones. It was characteristic of the period of artistic forms of expression, including Hellenistic architecture, which is again confirmed by early dating.

The stylization of the forms of the capitals and cornices as well as bases or the geometric simplification –

356-66], [22, s. 112–113], [23, s. 200–201, pl. 41.1]. Dyskusja naukowa na temat genezy ich wykształcenia się (ostatnio podsumowana przez F. Laroche-Traunecker) [24, s. 207–209], a więc na temat tego, czy były one po prostu uproszczone czy raczej świadomie stylizowane, toczy się od dawna i obie teorie mają swoich zwolenników. Rodowód tych form natomiast zgodnie wywodzony jest z hellenistycznej Aleksandrii. Gzysmy miały formy tzw. beleczkowe ze zgeometryzowanymi modylionami („beleczkowe” – *a travicello*, czyli podobne do zakończeń delikatnych beleczek przykrycia pergoli lub baldachimu) [21, s. 99, 101–103]. Do architektury modyliony wprowadził hellenizm [25, s. 68–86]. Te „beleczkowe” są jednymi z najbardziej charakterystycznych elementów architektury Aleksandrii i znajdowano je wyłącznie w miejscach pozostających pod jej wpływem (być może ich rodowód wywodzi się też z belek stropowych egipskich grobów) [26, s. 87–89].

Głowice zgeometryzowane – zmierzające do ostatecznej ustalonej, począwszy od I w., szczególnej formy kapiteła pseudokorynckiego, który z racji dominującego występowania tutaj nazwaliśmy „typem Marina” [16, s. 440] – na filarowych grobowcach nie są jeszcze dokładnie tak uformowane i prezentują większą różnorodność i pomieszczenie form, niekiedy zadziwiająco zbliżając się do rzeczywistości nabatejskich. Było to charakterystyczne dla okresu poszukiwań artystycznych i zatem architektury jeszcze hellenistycznej, co po raz kolejny potwierdza wczesne datowanie.

Stylizacja form kapiteli i gzysmów, a także baz, czy też – jakkolwiek by było uzasadniane – geometryczne uproszczenie wznagają ekspresję wyrazu pomnika. Niewątpliwie jednak przede wszystkim nadaje ją realizacja idei samotnej kolumny podbudowanej kilkoma stopniami, nakrytej architrawem i gzysmem, ewentualnie powtórzonej wyżej. Jest to przy tym „dydaktyczna” wręcz ilustracja kompletnego porządku architektonicznego na wysublimowanym przykładzie pojedynczego elementu.

Koncepcja taka w całości przy tym jest wyjątkowa i jedynie może jej echo znajdziemy sporadycznie w pomnikach terenu Cyrenajki. Sandro Stucchi wspomina pomnik z nekropoli w Messie, gdzie nad kostkowym grobowcem ustawiona była jońska kolumna, z której zachowały się kapitel, baza i trzy bębny trzonu [17, s. 177]. Niewątpliwie też słynna kolumna wzniesiona ku czci Dioklecjana w roku 298 w aleksandryjskim Serapeum [26, s. 209], choć mająca inne, bo niestylizowane formy, jest monumentem (niefuneralnym) realizującym tę samą zasadę architektoniczną. Ona jednak wielokrotnie przekracza skalą pomniki z Mariny, które swą ekspresję uzyskują innymi metodami i znacznie skromniejszymi środkami. Oczywiście można się też odnieść do licznych – wznoszonych od starożytności po czasy nam bardzo nieodległe – pomników o formie samotnej kolumny, których siła wyrazu za każdym razem była wyjątkowa, zawsze jednak były to obiekty o wielkiej wysokości. Tu natomiast mówimy o monumentach znacznie mniejszych, w porównaniu wręcz małych, które mimo to uzyskały znaczną siłę oddziaływania.

Na terenie nekropoli z Mariny El-Alamein znaleziono łącznie 8 pomników: 6 filarowych, jeden był kolumną

niezależnie od jej uzasadnienia – zwiększyć wyrazistość pomnika. Niezależnie, oczywiście, od wykonania idei o samotnej kolumnie na kilku stopniach, pokrytej architrawem i karyfilami, być może powtórzonym powyżej. W tym samym czasie jest to w rzeczywistości „dydaktyczna” ilustracja kompletnego porządku architektonicznego przez skomplikowane użycie jednego elementu.

Wskazywane, tak jak koncepcja, jest całkowicie unikalna i jej imitacje, jeśli jakieś, można znaleźć sporadycznie w pomnikach w okolicy Cyrenajki. Sandro Stucchi wspomina pomnik z nekropoli w Messie, gdzie kolumna jońska, z której oryginalny kapitel, baza i trzy bębny trzonu zostały zachowane, została ustawiona na grobie [17, s. 177]. Niezależnie, słynna kolumna wzniesiona na cześć Dioklecjana w 298 w Serapeum [26, s. 209], mimo różnic – niestylizowane formy – jest to pomnik (niefuneralny) który śledzi ten sam zasadę architektoniczną. Jego skala, oczywiście, przewyższa wiele razy pomniki z Mariny, których wyrazistość jest osiągnięta innymi metodami i znacznie mniejszymi środkami. Oczywiście są też wiele innych pomników w formie wolnostojącej kolumny – zbudowanych od antyku aż do czasów współczesnych – których wyrazistość była unikalna. Były one, oczywiście, zawsze strukturami o wielkiej wysokości, podczas gdy tutaj mamy do czynienia z obiektami znacznie krótszymi lub nawet małymi pomnikami, których wpływ był znaczący.

W sumie 8 pomników zostało odkrytych w nekropoli z Mariny El-Alamein: 6 filarowych, jeden był kolumną i jeden był filarem z czterema półkolumnami. Dwa filary miały mniejszą wielkość. Wszystkie zostały odkryte z niektórymi elementami rozrzuconymi w kierunku upadku, w linii, jeden obok drugiego (Fig. 4). Przyczyną upadku przynajmniej niektórych z nich było prawdopodobnie trzęsienie ziemi. Pięć pomników zostało zrekonstruowanych z użyciem anastylozy.

Rekonstrukcje teoretyczne, które są podstawą anastylozy, zostały przeprowadzone przez Grzegorz Majcherek, J. Dobrowolski, R. Czerner i W. Grzegorek. Głównym problemem było zidentyfikowanie położenia poszczególnych elementów w strukturze pomnika i brak niektórych z nich lub ich znaczna degradacja, która była związana z koniecznością uzupełnienia brakujących części. W zgodzie z zasadami anastylozy, które zostały zaakceptowane przez społeczność konserwatorską po dyskusjach [27, s. 71–72] udział nowych, dodanych elementów powinien być jak najmniejszy, a na pewno nie więcej niż 50%. Ta proporcja jest bliska temu limitowi tylko w przypadku jednego z grobów z Mariny. W pozostałych przypadkach udział nowych elementów jest znacznie większy, więc są to w dużej mierze oryginalne pomniki. Nowe elementy były zazwyczaj dodawane do najniższych warstw trzonu, które nie miały żadnych ozdób, które zostały uszkodzone przez kapilarność i następnie erozję spowodowaną przez krystalizację soli, która w rzeczywistości mogła być jedną z przyczyn upadku. Upadłe elementy były stopniowo przykrywane i ostatecznie tylko te elementy widoczne na powierzchni były blokami z jednej strony filara. Czasami były one wyciągane i ponownie używane, więc czasami są to brakujące elementy. To ma widoczny, estetyczny i statyczny

i jeden filarem z czterema półkolumnami. Dwa filary reprezentowały odmianę o mniejszym wymiarze. Wszystkie odkryto jako zwalone z elementami rozsypanymi w kierunku upadku, w linii, po kolei obok siebie (il. 4). Prawdopodobną przyczyną zwałenia przynajmniej niektórych było trzęsienie ziemi. Pięć pomników zostało odbudowanych na drodze anastylozy.

Stanowiące podstawę anastylozy rekonstrukcje teoretyczne wykonali Grzegorz Majcherek, J. Dobrowolski, R. Czerner i W. Grzegorek. Głównym problemem była identyfikacja miejsca poszczególnych elementów w strukturze pomnika oraz brak niektórych z nich lub bardzo znaczna degradacja, co wiązało się z koniecznością wykonania części uzupełniających. Zasady dotyczące anastylozy, jakie przyjęto w świecie konserwatorskim po naukowych debatach [27, s. 71–72], wymagają, aby udział elementów dodanych był oczywiście jak najmniejszy, na pewno zaś nie przekraczał 50%. Do takiej proporcji zbliża się tylko jeden z grobowców z Mariny. W pozostałych przypadkach są one dalekie od tak znacznego udziału elementów nowych i zatem są zdecydowanie zabytkami autentycznymi. Uzupełnienia dotyczą zwykle najniższych i niedekorowanych warstw trzonów, które uległy zniszczeniu na skutek podsiąkania kapilarnego i następnie erozji spowodowanej krystalizacją soli, to zaś *nota bene* również mogło być jedną z przyczyn upadku. Zwalone elementy leżały stopniowo przysypywane, co w końcu doprowadziło do sytuacji, w której na powierzchni terenu widoczne były tylko bloki budujące jeden bok filara. Były one czasem najwyraźniej zabierane do wtórnego użycia i zatem ich również w kilku przypadkach brakuje. Ma to odzwierciedlenie w efekcie estetycznym i częściowo statycznym uzyskanym po odbudowie niektórych pomników, w szczególności tego o największych uzupełnieniach.

Bardzo rzadko konieczne były uzupełnienia elementów detalu i rzeźbiarskich. Najwyraźniej – wykonane oryginalnie z lepszego gatunkowo materiału – stosunkowo mało niszczały. Posąg boga Horusa wieńczący grobowiec T12 został poddany konserwacji, w ramach której m.in. zrekonstruowano podwójną koronę Górnego i Dolnego Egiptu, przez artystę plastyka konserwatora Piotra Zambrzyckiego. Na odbudowanym pomniku umieszczono jednak jego kopię wykonaną przez tego samego artystę [10, s. 77].

Wciąż pozostają pomniki nieodbudowane. Z nich stosunkowo najbliższa realizacji jest anastyloza najbardziej rozbudowanego filara z czterema półkolumnami, z którego zachowane są liczne elementy. Problemem jest znaczne zniszczenie i braki wielu elementów stanowiącego podstawę skrzynkowego grobowca. Z pozostałych odkrytych, a nie odbudowanych monumentów uchowały się skromne pozostałości. W związku z tym, oczywiście poza teoretyczną, zgodną z zasadami konserwacji zabytków rekonstrukcja nie jest możliwa. Niemniej nawet obecnie odbudowana malownicza grupa pięciu pomników, z daleka widocznych na tle morskiej laguny, ma silną ekspresję plastyczną i jest odbierana jako główny zabytek stanowiąca w Marinie El-Alamein.

Il. 4. Marina El-Alamein. Zwalony grobowiec T12 przed anastylozą (fot. R. Czerner)

Fig. 4. Marina El-Alamein. Collapsed tomb T12 before anastylosis (photo by R. Czerner)

effect after the reconstruction of some of the monuments, especially the one with the biggest missing elements.

Very rarely was it necessary to add some details or sculptural elements. Apparently the damage of the original ones – made of better quality material – was relatively small. The figure of Horus crowning tomb T12 underwent restoration which included, e.g. the reconstruction of the double crown of Upper and Lower Egypt by the art restorer Piotr Zambrzycki. However, it is a copy made by the same artist that was placed on the reconstructed monument [10, p. 77].

There are still some monuments which have not been reconstructed. Anastylosis of one of them – the most elaborate pillar with four half-columns and numerous original elements – can be conducted most probably relatively soon. The problem is serious damage and the lack of many elements of the cist tomb which is the basis of the structure. Few remains have been preserved from the other discovered and not reconstructed monuments. Consequently, apart from the theoretical reconstruction, the reconstruction of the monuments in compliance with the principles of conservation is not possible. Nevertheless, the group of five exquisite monuments visible from far away on the background of a sea lagoon even at its present stage of reconstruction has anyway a strong artistic effect and it is perceived as the main monument of the site in Marina El-Alamein.

Translated by
Tadeusz Szalamacha

Bibliografia/References

- [1] Daszewski W.A., Majcherek G., Sztetyło Z., Zych I., *Excavations at Marina el-Alamein 1987–1988*, „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo” 1990, Nr. 46, 16–51, pl. 10–17.
- [2] Dobrowolski J., *Polish-Egyptian Restoration Mission at Marina El-Alamein in 1990*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 1991, Nr 2 (Reports 1989–1990), 44–47.
- [3] Daszewski W.A., *Marina El-Alamein 1991*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 1992, Nr 3 (Reports 1991), 29–38.
- [4] Daszewski W.A., *Marina El-Alamein 1994*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 1995, Nr 6 (Reports 1994), 28–36.
- [5] Dobrowolski J., *Polish-Egyptian Restoration Project at Marina/El-Alamein*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 1992, Nr 3 (Reports 1991), 39–48.
- [6] Dobrowolski J., *Polish-Egyptian Restoration Mission to Marina El-Alamein, 1993*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 1994, Nr 5 (Reports 1993), 34–39.
- [7] Medeksza S. et al., *Marina El-Alamein. Conservation Work in the 2003 Season*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2004, Nr 15 (Reports 2003), 91–100.
- [8] Medeksza S. et al., *Marina El-Alamein. Conservation Work in 2004*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2005, Nr 16 (Reports 2004), 107–118.
- [9] Medeksza S., Czerner R., Bąkowska G., Mrozek M., Zambrzycki P., Grzegorek W., Krawczyk M., *Marina El-Alamein. Preservation and Conservation in 2005*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2006, Nr 17 (Reports 2005), 99–115.
- [10] Medeksza S. et al., *Marina El-Alamein. Conservation and Restoration Work in 2006*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2008, Nr 18 (Reports 2006), 69–82.
- [11] Daszewski W.A., *Marina el Alamein. The Site of an Unknown Graeco-Roman Settlement on the Mediterranean Coast of Egypt*, [w:] L. Krzyżanowski (red.), *Archaeological Background and Conservation Problems. The Polish-Egyptian Preservation Mission at Marina 1988. The Polish Excavation Mission at Marina 1987-88*, Vol. 1, State Enterprise, the Ateliers for Conservation of Cultural Property (PKZ), Warsaw 1991, 5–18.
- [12] Strabo, *Geographica*, wyd. i tłum. N. Biffi, *L’Africa di Strabone. Libro XVII della Geografia*, Edizioni dal Sud, Modugno (Bari) 1999.
- [13] Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, IV, wyd. C. Müller, Paris 1901.
- [14] Daszewski W.A., *La nécropole de Marina El-Alamein*, [w:] S. Marchegay, M.-T. Le Dihonet, J.-F. Salles (red.), *Nécropoles et Pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations. Actes du colloque Théories de la nécropole antique, Lyon 21–25 janvier 1995*, Boccard, Paris 1998, 229–242.
- [15] Knigge U., *Kerameikos IX, Der Südhügel*, De Gruyter, Berlin 1976.
- [16] Daszewski W.A., *Graeco-Roman town and necropolis in Marina el-Alamein*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2011, Nr 20 (Research 2008), 421–456.
- [17] Stucchi S., *Architettura Cirenaica*, Monografie di archeologia libica IX, „L’Erma” di Bretschneider, Roma 1975.
- [18] Łajtar A., *Four inscriptions from Marina el-Alamein*, „The Journal of Juristic Papyrology” 2005, No. 35, 99–108.
- [19] Patrich J., *The Formation of the Nabatean Capital*, [w:] K. Fittschen, G. Foerster (red.), *Judaea and the Greco-Roman World in the Time of Herod in the Light of Archaeological Evidence*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1996, 197–218.
- [20] Callot O., *Éléments d’architecture romaine à Larnaca*, „Report of the Department of Antiquities Cyprus” 1988, Part 2, 219–228.
- [21] Pensabene P., *Elementi Architettonici di Alessandria e di altri siti egiziani*, „L’Erma” di Bretschneider, Roma 1993.
- [22] Daszewski W.A., *Nouvelles recherches sur la côte Nord de l’Égypte. Un type méconnu de chapiteaux*, „Études et Travaux. Travaux du Centre d’Archéologie Méditerranéenne de l’Académie Polonaise des Sciences” 1990, Nr 15, 110–124.
- [23] Sabotka M., *Ausgrabungen in der West-Nekropole Alexandriens (Gabbari)*, [w:] G. Grimm, H. Heinen, E. Winter (red.), *Das römisch-byzantinische Ägypten. Akten des Inter. Symp. 26–30 Sept. 1978 in Trier*, Aegyptiaca Treverensia. Trierer Studien zum griechisch-römischen Ägypten 2, Mainz am Rhein 1983, tab. 38–43.
- [24] Laroche-Traunecker F., *Chapiteaux «nabatéens», «corinthiens inachevés» ou «simplifiés»? Nouveaux exemples en Égypte*, „Civili-sations de l’Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” 2000, Nr 25, 207–213.
- [25] Von Hershberg H., *Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit*, „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung”, Ergänzungsheft 24, Mainz 1980.
- [26] McKenzie J., *The Architecture of Alexandria and Egypt c. 300 BC to AD 700*, Yale University Press, New Haven–London 2007.
- [27] Anti C., *Les restaurations architectoniques de Cyrene*, „Museum: Revue Internationale de Muséographie” 1932, Vol. 20, Nr 4, 69–75.

Streszczenie

Filarowe grobowce, datowane na II w. p.n.e.–I w. n.e., są najbardziej charakterystycznymi zabytkami hellenistyczno-rzymskiego miasta odkrytego na stanowisku Marina El-Alamein w Egipcie. Wyjątkowo silną ekspresję, mimo stosunkowo niedużych rozmiarów, osiągały one dzięki szczególnej koncepcji architektonicznej. Polega ona na przedstawieniu kompletnego architektonicznego porządku w postaci pojedynczego filara lub kolumny. Jej analogie są sporadyczne. Formy dekoracji grobowców są hellenistyczne, mają rodowód aleksandryjski i wiążąc je należy z początkowym okresem antycznego miasta. Ich specyficzne uproszczenie i geometryczna stylizacja wzmagają architektoniczną ekspresję. Spośród kilku odkrytych w latach 1987–1994 przez Polską Misję Archeologiczną Uniwersytetu Warszawskiego, odsłoniętych jako całkowicie zwalone, pięć zrekonstruowano metodą anastylozy przez kolejne polsko-egipskie misje konserwatorskie. Dzięki monumentalności są uważane dziś za główne zabytki stanowiska archeologicznego. W artykule przedstawiono historię odkrycia pomników, idee ich architektonicznej formy i poszukiwania jej rodowodu. Omówiono kwestię anastylozy tych zabytków.

Słowa kluczowe: Egipt, Marina El-Alamein, architektura hellenistyczna, groby filarowe, monumentalizm

Abstract

The pillar tombs, dated back from 2nd century BC to 1st century, are the most characteristic monuments of the city from the Hellenistic Roman period excavated on the site of modern Marina El-Alamein in Egypt. Despite relatively small sizes, they achieved exceptionally strong expression thanks to the particular architectural concept. It is based on presentation of a complete architectural order in the form of a single pillar or column. Its analogues are rare. Forms of the tombs decoration are Hellenistic; they are of Alexandrian origin and should be associated to the initial period of the development of the ancient city. Their particular simplification and geometric stylization enhance the architectural expression. Among few discovered in the years 1987–1994 by the Polish Archaeological Mission of the University of Warsaw and unearthed as completely collapsed, five have been reconstructed by the anastylosis by successive Polish-Egyptian conservation missions. Thanks to their monumentality they are considered today to be the main monuments of the archaeological site. The article presents the history of the discovery of monuments, the idea of their architectural form, and attempts to find its origin. Questions of anastylosis of the monuments were discussed.

Key words: Egypt, Marina El-Alamein, Hellenistic architecture, pillar tombs, monumentality